

ELEMENTE DE TEOLOGIE ÎN OPERA LUI DIMITRIE CANTEMIR

Ludmila USATĂI

Catedra Literatură Română și Teorie Literară

In the history of Orthodox theological thought, the name of Dimitrie Cantemir should be placed among the important Romanian personalities such as Neagoe Basarab, Petru Movilă, and Nicolae Milescu Spătarul. There are some Cantemir's works which form a substantial part of this specific topic such as: „*The Divan or The Wise Man's Parley with the World or The Judgment of the Soul with the Body*”, the third part of *Description of Moldova* and others. Cantemir used to write his works while Baroque culture was blooming both in Europe and Romanian counties. So, it was favorable to use the same literary motives as *fortuna labilis* and *vanitas vanitatum* which are familiarly to earlier medieval works as *The Teachings of Neagoe Basarab to his Son* (written in Slavonic in 1513-1521, translated in Romanian in 1654) or *The Life of the World* (1671-73) by Miron Costin.

Another Cantemir's important work is *An introduction to Islam written for Europeans*, in which the author expresses an Christian vision upon Muslim religion.

În istoria gândirii teologice ortodoxe numele lui D. Cantemir trebuie plasat printre personalitățile marcante, cum ar fi: Neagoe Basarab cu *Învățăturile către fiul său Theodosie*, Petru Movilă cu *Mărturisirea Ortodoxă*, Nicolae Milescu Spătarul cu *Enchiridion sive Stella Orientalis occidentali splendens, id est sensus Ecclesiae Orientalis, scilicet Graecae, de Transsubstantione Corporis Domini aliisque controversiis* (*Manual sau Steaua Orientului strălucind Occidentului, adică înțelesul Bisericii Răsăritene, adică a celei grecești, despre Transsubstanțierea Trupului Domnului și despre alte controverse*). Din tezaurul cantemirian câteva opere se înscriu în acest șir.

Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea, sau Giudețul sufletului cu trupul, apărută la Iași în 1698 în ediție bilingvă română-greacă, este prima lucrare redactată de Dimitrie Cantemir și una dintre puținele opere care a văzut lumina tiparului în timpul vieții acestuia.

Cititorului, și nu oricărui cititor, ci unui erudit, îi este adresată o predoslovie. Într-un limbaj alegoric, cele trei părți (cărți) ale operei sunt prezentate ca trei meșcioare, iar personajele (*Lumea* și *Înțeleptul*) sunt imaginate ca două pahare: „*Unul pe denafară cu frumoasă și plăcută poleială, iară pe dinlountru de aramă, cu cotlită și cumplit otrăvită băătură*” – „paharul morții” prin care este simbolizată *Lumea* și „*Altul nearătos și nedrăgăstos pre denafară, însă de aur pre dinlountru și de a vieții apă și plină de dulceață băătură plin iaste*” – „paharul vieții” care întruchipează *Înțeleptul*.

În prima carte asistăm la un dialog, la un duel verbal dintre două personaje, *Lumea* și *Înțeleptul*, care pot avea și alte corespondențe (*Trupul* și *Sufletul* sau *Microcosmul* și *Macrocosmul*). „Chiar dacă ideea „divanului” dintre *Lume* și *Înțelept* (trup și suflet) nu e nouă, – opinează exegeta Elvira Sorohan, – inedite sunt: forma românească de teatru popular în care e conceput, organizarea fondului de filosofie morală necesară luminării „moldovenescului neam”, felul în care Cantemir știe să insereze elemente din cultura sa în scopul subtilizării limbajului și conținutului de idei” [1].

Disputa *Înțeleptului* cu *Lumea* pornește de la aserțiunea că lumea este creată de Dumnezeu. Chiar de la primele replici se conturează două caractere diametral opuse, două temperamente diferite ce își susțin punctele de vedere cu argumente și cu limbaje specifice personajului pe care îl reprezintă. Într-un crescendo dramatic, *Înțeleptul* acuză, iar *Lumea* se disculpă. *Înțeleptul* susține că toate sunt trecătoare și amăgitoare, iar avuția, invidia și lăcomia sunt o barieră în calea accederii la viața veșnică. Pe de altă parte, *Lumea* ripostează, susținând fericirea terestră a omului și toate avantajele acesteia. *Înțeleptul*, apelând la citatele diversilor filosofi, dar și reflectând pe marginea acestora, îndeamnă spre ascetism și spre pregătire pentru viața eternă. *Lumea*, sceptică și realistă, pledează în favoarea vieții terestre, plină de farmec și frumuseți. Pe măsura evoluției dialogului, limbajul devine tot mai agresiv, gesturile se modifică spre imprudentă și nemăsurare, iar tonul este tot mai aprins.

Ajungând la punctul culminant, disputa urmează o linie descendentă, vocabularul conciliant ia locul celui agresiv, tensiunea slăbește și, noi, receptorii, asistăm la o „împăcare” sau, mai bine zis, la o înfrângere a *Lumii*, care cedează în fața argumentelor *Înțeleptului*.

Dimitrie Cantemir, elaborându-și opera *Divanul sau Gilceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul* în timpul când barocul european și cel românesc erau în plină desfășurare, nu putea să evite motivele literare celebre, *Fortuna labilis* (norocul nestatornic) și *Vanitas vanitatis* (deșertăciunea deșertăciunilor), motive care se înscriu în buna tradiție a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie* și a poemului lui Miron Costin *Viața lumii*. Norocul nestatornic și deșertăciunea deșertăciunilor sunt argumentele principale ale *Înțeleptului* în combaterea ideilor *Lumii*. Astfel, mesajul pe care îl transmite autorul cititorilor este că omul trebuie să fie superior tuturor viciilor ce îl tentează.

Cartea a doua este concepută ca un comentariu al primei cărți având aceeași structură ca și prima parte (85 de titluri de capitole), cea de-a doua parte ia forma unei pledoarii a *Înțeleptului* (acesta pare a fi un *alter ego* al *Înțeleptului* din prima parte) în favoarea unei vieți morale, ghidate de legile creștine.

Aportul lui Dimitrie Cantemir în cartea a treia este acela de a fi tradus în greacă și în română lucrarea polonezului Andrei Wissowatius *Stimuli uirtutum fraena peccatorum*.

Referințe la religia moldovenilor se regăsesc și în partea a treia a *Descrierii Moldovei*, în care autorul face un excurs istoric al creștinării poporului, reliefând și disensiunile care au apărut pe parcursul secolelor între diferite ramuri ale creștinismului. Astfel, Cantemir vehiculează ideea că: „Astăzi tot neamul împărtășește creștinismul, socotindu-se membru al Bisericii răsăritene. Nu susține credințe străine în principalele porunci ale Bisericii, nu omite nimic, la ce-l obligă credința sa, nu discută cele ce-i sunt interzise. Eretici sau erezi n-au apărut în Moldova [...] Odată cu scurgerea timpului de la adevărata credință a lui Cristos nu Răsăritul, ci Apusul a fost acela care s-a depărtat” [2].

O lucrare importantă care ne livrează informații consistente despre religie, în cazul dat – cea islamică, este *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane* a lui D.Cantemir, care, în opinia Mitropolitului Ardealului Antonie Plămădeală, „e o expunere savantă a religiei mahomedane, nu numai pentru vremea când a apărut, ci și astăzi” [3]. *Sistemul* este ultima dintre cărțile lui Cantemir care a fost tradusă integral în română, eveniment ce s-a produs abia spre sfârșitul secolului al XX-lea, în 1977.

După cum se știe, redactarea *Sistemului religiei mahomedane* s-a desfășurat în condiții dificile: lipsa izvoarelor îi creau piedici cărturarului nostru. Cu toate acestea, Cantemir utilizează cele mai indicate surse, acestea fiind, bineînțeles, *Coranul* și următoarea după importanță în cunoașterea doctrinei islamice – *Muhammediye*. Pentru realizarea unor paralele sau pentru creionarea unor confruntări dintre cele două religii, autorul apelează la *Biblie*. O carte în vogă în secolul al XVIII-lea, dedicată religiei islamice, era cea a teologului italian Ludovico Marracci – *Alcorani textus universus*, publicată la Padova, în 1698, care, se pare, a fost la îndemâna lui Cantemir. De asemenea, sunt citați filosofi greci și latini.

Așa cum ne-a obișnuit Cantemir, fiecare operă conține și o adresare către cititor. În *Precuvântarea Sistemului* autorul, având ca suport *Psalmii* lui David, *Epistola sobornicească* a Sf. Ioan Evanghelistul, poruncile Sf. Pavel, dar și judecățile de valoare ale lui Aristotel, comentariile filosofului elin Porfirie, încearcă să demonstreze superioritatea religiei creștine asupra celei mahomedane. Astfel, când un credincios „va lua în mână cartea *Coranului* și va pricepe prin însăși cunoașterea lui naturală că învățătura ei este potrivnică oricărei înțelepciuni dumnezeiești și omenești, ce altceva va afirma, rogu-vă, decât că această carte este o îngrămădire de împletituri mincinoase, o culegere de basme și o adunătură de povești în cel mai înalt grad caraghioase”.

Opera propriu-zisă este divizată în șase cărți. Cartea întâi, *Despre prorocul mincinos Muhammed*, elucidează misterul numelui (Muhammed însemnând „foarte lăudat”), al nașterii (în anul 570 de la Cristos, în țara Kenan (sau Canaan)) și al vieții prorocului. Autorul narează despre copilăria acestuia, despre felul în care a căpătat darul profeției. La vârsta de patruzeci de ani, cu ajutorul arhanghelului Gabriel (sau Gavriil), a învățat pe de rost *Coranul*. Astfel a luat ființă mișcarea religioasă care poartă și astăzi numele prorocului. Deși în țările apusene, inclusiv în Imperiul Rus, circulau impresii negative și denigratoare despre profet și despre curentul întemeiat, totuși Cantemir are un unghi de vedere propriu. Portretul lui Muhammed, o îmbinare de real cu elemente de basm, este o demonstrație în acest sens. Pe măsura portretului sunt și minunile, culese, probabil, din folclorul oriental, pe care le face Muhammed (îl învie pe tatăl său din morți, frânge luna, îi face pe lup și pe taur să vorbească etc.).

În Cartea a doua, *Despre Coran*, autorul trece în revistă denumirile *Coranului* și argumentează în cunoștință de cauză (invocând repetări inutile, contradicțiile dese etc.) că învățăturile *Coranului* sunt false. De asemenea, se aduc în discuție și alte cărți sfinte: *Pentateucul* (sau Tora) lui Moise, *Psaltirea* lui David și *Evanghelia* dată lui Iisus Hristos. Dimitrie Cantemir, ca un adevărat creștin, promovează ideea superiorității învățăturilor

sfintei *Evangeliei*, susținând că, deși cuvântul lui Dumnezeu este simplu și accesibil, totuși nu putem să-i negăm profunzimea sentințelor și istețimea logicii. În timp ce *Coranului* îi conferă frumusețe și adâncime doar limba arabă.

Cartea a treia, *Despre Apocalipsul muhammedan*, este consacrată minunilor și semnelor premergătoare sfârșitului lumii. *Coranul* musulmanilor, la fel ca *Biblia* creștină, promovează ideea că toți necredincioșii vor fi dați muncilor veșnice și nesfârșite, vor arde în focul veșnic, iar cei care au crezut în Dumnezeu vor fi izbăviți de iad și vor fi aduși la locurile de veselie.

Aspectele ce se referă la teologia muhammedană sunt descifrate în Cartea a patra. În unison cu Vechiul Testament, *Coranul* relatează despre păcatul originar al lui Adam și al Evei, înlocuind doar mărul din *Biblie* cu boabe de grâu în sursa islamică. Se regăsesc, de asemenea, frații Cain și Abel, Noe și cei trei fii ai săi, Sem, Ham și Iafet, prorocul Moise și împăratul David, Iisus Hristos și Maica lui, Maria ș.a. Dincolo de acest fapt trebuie să remarcăm că în *Sistemul religiei muhammedane* autorul realizează nu doar o echivalare a numelor personajelor din *Biblie*, ci spicuiește evenimente și situații care completează tradiția creștină.

Cartea a cincea, *Despre religia muhammedană*, este precedată de o *Precuvântare*, în care D.Cantemir regretă lipsa cărților turcești și persane și recunoaște că nu este un expert în doctrina islamică și că multe din ceea ce cunoaște despre religia orientală „*fie că le-am citit în tinerețe pentru a învăța limbile orientale, fie că le-am auzit într-o continuă conversație cu oameni de felurite ranguri de pe lângă Poarta otomană...*”. Prezentarea religiei muhammedane începe prin descrierea celor cinci reguli, fără de care nimeni nu se poate considera musulman desăvârșit: mărturisirea; rugăciunile (namazul); postul; vizitarea Meccăi; să dai milostenie a cincizecea parte din avere. Un loc important în acest capitol îl ocupă virtuțile turcilor, printre care sunt comentate dreptatea, mila, blândețea, dărnicia, ospitalitatea etc. Astfel, autorul ne prezintă, din punctul de vedere al unui creștin, o imagine a religiei musulmane.

Cartea a șasea, *Despre alte rânduieli ale religiei muhammedane*, ne informează cu privire la obiceiurile turcilor la nuntă, la divorț, la înmormântare. Nu sunt neglijate sectele, ereziile, dar și științele și învățătura, logica și retorica.

Prin redactarea lucrărilor ce vizează probleme teologice, Dimitrie Cantemir își complinește efigia sa de mare cărturar, de cunoscător al religiei, istoriei și al tradițiilor ortodoxe și musulmane.

Referințe:

1. Sorohan E. Introducere în istoria literaturii române. - Iași: Editura Universității „Al.I. Cuza”, 1997, p.285.
2. Cantemir D. Descrierea Moldovei. - Chișinău: Literatura artistică, 1982, p.185-186.
3. Plămădeală A. Dascăli de cuget și simțire românească. - Alba Iulia: Reîntregirea, 2004, p.247.

Prezentat la 21.09.2011